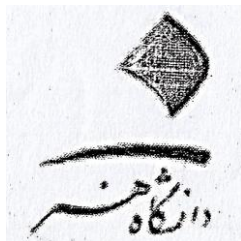

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای کاربردی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته مرمت اشیا فرهنگی، تاریخی

عنوان

بررسی مقرنس کاری ایوان غربی مسجد جامع ساوه و ارایع طرح
مرمت آن

استاد راهنما

دکتر صمد سامانیان

استاد مشاور

مهندس احمد قبلدی

نگارش و تمقیق

صغرا نیک پورخشکرودی

خرداد ۱۳۸۸

Ministry of Science, Research & Technology

University of Art

Applied Art

Thesis Title

**Review of Vaulting of Building of Western Balcony of
Jamae Mosque of Saveh and Presenting the Design and
its Renovation**

Supervisor:

Dr . Samad Samaniyan

Advisor:

Engineer Ahmad GHobadi

A Thesis Submitted to Graduate Studies Office in Partial Fulfillment of the
Requirements for the Degree of Master of Arts in major of Conservation of
Cultural and Historic Properties

By :

Soghra Nikpour Khoshrodi

June 2009

چکیده

هدف از مطالعه و بررسی مقرنسکاری ایوان غربی مسجد جامع ساوه، اتخاذ روش های مناسب حفاظت و نگهداری و مرمت این تزیینات همسو با توجهات منطقی و زیباشناسی و مبانی حفاظت و مرمت می باشد که محافظت از فرم و طرح یک اثر همچون مقرنسکاری ایوان غربی مسجد جامع ساوه به اندازه عملکرد حفاظت، برای محافظت از این نوع طرحهایی که در خطر نابودی قرار دارند ضروری است. لذا برای رسیدن به این منظور علاوه بر برداشت دقیق وضع موجود و اولیه، راهکارهای مناسب حفاظتی و مرمتی ارائه گردید، و استخراج نقشه اولیه مقرنس با بررسی و مطالعه اسناد، مدارک و عکسهای قدیمی امکان پذیر شد.

مقرنس یک عنصر تزیینی هندسی است که از قرار گرفتن سطوح مقعر در کنار هم و یا روی هم به طور مرتب و یا متضاد تشکیل شده و با مواد مختلف و با نقوش متفاوت و با اشکال گوناگون ساخته می شود. برای اجرای مقرنس در یک ایوان، ابعاد ایوان مورد نظر بایستی دارای عرض و عمق به نسبت دو به یک باشد. برای به دست آوردن این ابعاد در ایوان غربی تغییراتی داده شد، سال ۹۲۲ هجری قمری مصادف با اولین دوره تغییرات صفوی ه در مسجد جامع ساوه است. در این دوره فضای زیر نیم گنبد با مقرنس گچی آذین شد و اولین پایه مقرنس، بین دو قوس موجود در میان نیمه هشت ضلعی ایوان، و بر ارتفاع نه متر از کف ایوان قرار گرفت که به علت شرایط نامناسب نگهداری در حال حاضر از حجم اولیه در صد کمی باقی مانده است. با توجه به مرمت های مختلفی که توسط گروه های ایتالیایی و ایرانی در دوره های مختلف وزیر نظر اشخاص برجسته ای چون دکتر زرگر، مرحوم دکتر شیرازی، و ... صورت گرفت ولی هیچ گاه به طور علمی و عملی اقدامی در جهت مرمت مقرنسهای ایوان غربی انجام پذیرفت و حتی هنگام مرمت سازه اصلی ایوان با این که قسمتهای زیادی از مقرنس باقی مانده بود، تنها اقدام موثر جهت حفظ آنها نصب داربست ها و شمشیرهای درزیر تزیینات و مقرنسها بود. در سال ۱۳۷۳ در جهت مرمت مقرنسکاری ایوان غربی، مقرنسی با طرح ترکیبی طراحی و تخته های گچی آن نصب گردید و برای انطباق طرح جدید با سازه نیم گنبد قسمت اعظمی از مقرنسهای اولیه فرو ریخته شد که با درگذشت استاد کار ساخت مقرنس الحاقی در همان گام های اولیه متوقف گردید. با توجه به اینکه در دوره های مختلف، ایوان دستخوش تغییرات و تحولات بسیاری شد، بررسی این تغییرات برای شناسایی عوامل مخلی که ایجاد آسیبهای تزیینات رابه دنبال داشت در راستای ارائه راه حلهای مناسب حفاظتی و مرمتی الزامی می نمود. و در نهایت پس از بررسی مدارک باقی مانده، نقشه اصلی مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه استخراج، طراحی و ارائه گردید.

مقدمه..... ۱

۳ شناخت.....

ساوه..... ۴

وجه تسمیه نام شهر..... ۴

موقعیت شهر..... ۵

اقلیم ساوه..... ۶

محور فرهنگی شهر ساوه..... ۷

تاریخچه و بررسی اسناد تاریخی..... ۸

الف) ساوه..... ۸

ب) مسجد..... ۱۳

جمع بندی..... ۱۶

ج) تزئینات..... ۱۹

مفهوم و کارکرد تزئینات ایرانی..... ۱۹

• مقرنس..... ۲۰

• وجه تسمیه مقرنس..... ۲۰

• مقرنس در متون باستانی و ادبیات فارسی..... ۲۱

• جمع بندی..... ۲۳

• هنر مقرنس سازی در آثار معماری ایران..... ۲۵

• مقرنس در استان مرکزی..... ۳۰

۳۲ فن شناسی.....

▪ ایوان غربی مسجد جامع ساوه..... ۳۳

▪ انواع مقرنس..... ۳۵

▪ چگونگی شکل گیری مقرنس در معماری..... ۳۵

▪ مقرنسهای موجود در مسجد جامع ساوه..... ۳۶

▪ بررسی سازه ایوان غربی مسجد جامع ساوه..... ۳۷

▪ نحوه ی شکل گیری ایوان غربی..... ۳۸

▪ رسم قوس و تویزه ایوان غربی مسجد جامع ساوه..... ۳۹

▪ محاسبه واکنشهای تکیه گاهی و نیروهای داخلی..... ۴۰

- ساخت مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه..... ۴۰
- نحوه اجرای مقرنس ۴۱
- اسامی و اشکال و آلت های مقرنس ۴۱
- دوره های مرمتی مسجد جامع ساوه..... ۴۳
- جمع بندی..... ۴۴
- مستند نگاری تزیینات ایوان غربی مسجد جامع ساوه..... ۴۷

آسیب شناسی..... ۵۲

- آسیب شناسی..... ۵۳
- عوامل درونی..... ۵۳
- عوامل بیرونی..... ۵۳
- آسیب آجر..... ۵۶
 - فرسودگی ناشی از آلاینده های جوی..... ۵۶
 - فرسودگی ناشی از وزش باد..... ۵۶
 - فرسودگی ناشی از وجود آب و رطوبت..... ۵۷
 - فرسودگی ناشی از عوامل بیولوژیکی..... ۵۷
- پوسیدگی چوب..... ۵۸
 - فرسودگی ناشی از هوازگی چوب..... ۵۹
 - فرسودگی ناشی از خوردگی فلزات..... ۵۹
 - فرسودگی ناشی از عوامل بیولوژیکی..... ۵۹
- پوسیدگی طنابهای کنفی..... ۶۰
- خاصیت گچ..... ۶۰
- آسیبهای لایه رنگی مقرنس..... ۶۳
- اثر رطوبت (گچ، چوب، طناب و لایه رنگ)...... ۶۳
- عامل انسانی..... ۶۷
- جمع بندی..... ۷۰
- جداول آسیب شناسی..... ۷۳

حفاظت و مرمت ۱۰۷

مبانی مرمت تزئینات ایوان غربی مسجد جامع ساوه.....	۱۰۸
حفاظت و مرمت.....	۱۰۸
چگونگی برخورد با تزئینات ایوان غربی.....	۱۰۹
طرح حفاظت و مرمت مقرنسهای ایوان غربی مسجد جامع ساوه.....	۱۱۰
جدول طرح حفاظت و مرمت.....	۱۱۱
۱- حذف عوامل مخل.....	۱۱۲
رطوبت.....	۱۱۲
بیولوژیکی.....	۱۱۲
۲- رفع اشکالات سازه ای.....	۱۱۳
۳- حذف ناهماهنگی ها و الحاقات.....	۱۱۴
۴- استحکام بخشی.....	۱۱۴
لایه سازه ای گچی مقرنس.....	۱۱۵
لایه رنگی مقرنس.....	۱۱۵
۵- پاکسازی.....	۱۱۶
استفاده از مکنده.....	۱۱۶
برس زدن.....	۱۱۶
حلالها.....	۱۱۶
ساینده ها.....	۱۱۶
۶- احیا، سامان دهی و بازسازی.....	۱۱۶
لایه رنگ.....	۱۱۷
بسنج.....	۱۱۷
لایه گچی.....	۱۱۸
مقرنس.....	۱۱۸
استخراج طرح اصلی مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه.....	۱۱۹
مشخصات طرح اصلی مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه.....	۱۲۰
ارایه طرح کامل مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه.....	۱۲۱
شناسنامه مرمتی.....	۱۲۵
فهرست منابع.....	۱۲۷

مقدمه

شهر با آثار و ابنیه قدیمی و تاریخی مرمت شده ی خود ارزشی استثنایی می یابد در این راستا درمی یابیم که مرمت آثار تاجه اندازه متضمن تداوم این ارزش می باشد. مرمت، روشی ویژه برای مهیا سازی زمینه جهت ارزیابی آثار و ابنیه گذشته است. مبانی نظری مرمت، متکی بر اصولی است که در قرن نوزدهم مدون و ارائه گردید. هدف عمده آن عبارت بود از نزدیک کردن اثر معماری به فضای تاریخی خود، در این راستا ایجاد شرایط لازم جهت استقرار بنا در محیط و فضایی که شکل گرفته است با لحاظ کردن روابط آن با فرهنگ، سلیقه و ذوق زمان بنا، ضروری است.

هدف این پایان نامه، رسیدگی سریع به تزئینات به خصوص مقرنس کاری داخل ایوان غربی مسجد جامع ساوه است، که به لحاظ اهمیت و ارزش بنا و شناسایی عوامل مخل از یک سو و فرسودگی و تخریب گسترده تزئینات از سوی دیگر اهمیت دارد. تزئینات داخلی ایوان طی سالیان طولانی به مرور فرسوده و تحت تاثیر عوامل مختلف مخرب آسیب های بسیاری را متحمل شده است. مرمت ایوان و تزئینات آن توسط افراد مختلفی در دوره های مختلفی صورت گرفته است که در مواردی به دلیل ناآگاهی افراد اقدام کننده ظاهر تزئینات آشفته و ناخوشایند شده است. در نهایت به منظور حفظ و احیاء ارزشهای هنری، رسیدگی به وضعیت تعمیرات انجام گرفته و ساماندهی آنها ضروری است. مقرنس تزئینی است که از قرار گرفتن سطوح مقعر در کنار هم و یا روی هم به طور مرتب و یا متضاد تشکیل می شود و با مواد مختلف و با نقوش متفاوت و با اشکال گوناگون ساخته می شود. درصد زیادی از مقرنسهای ایوان غربی مسجد جامع ساوه پس از طی فراز و نشیبهای بسیار در زمانهای مختلف، در دوره معاصر جهت جایگزینی با طرحی جدید فروریخته شد.

آنچه که به عنوان چهارچوب اصلی در تنظیم طرح مرمتی مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه رعایت گردید را می توان به صورت زیر دسته بندی نمود:

- پدید آوردن و رعایت تناسب و هماهنگی در کلیه مراحل پژوهشی
- کسب اطلاعات از فعالیتهای گروه مرمت ایتالیائی، دکتر زرگرو دیگر گروه هائی که به نحوی در این بنا دست به کارهای حفاظتی و مرمتی زده اند.
- اتخاذ روشهای مناسب حفظ و نگهداری و مرمت تزئینات ایوان غربی مسجد جامع ساوه
- تعیین سیاستی یکسان در تدوین برنامه حفاظت و مرمت که همسو با توجهات منطقی زیباشناسی و مبانی حفاظت و مرمت باشد.

▪ حفاظت از فرم و طرح مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه با استخراج نقشه اصلی و اولیه مقرنس

محافظت از فرم و طرح یک آرایه با ارزش مانند مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه به اندازه عملکرد حفاظت، برای محافظت از این نوع طرحهایی که در خطر نابودی قرار دارند ضروری است. برای تهیه طرح مقرنس ایوان غربی علاوه بر مطالعه و برداشت دقیق وضع موجود از اسناد و مدارک تصویری و ترسیم باقیمانده از دوره قاجار تا امروز استفاده بسیاری شد. شکل کلی مقرنس، با استفاده از عکسهای باقی مانده از گذشته بخصوص دوره قاجار و مطالعه و بررسی نوع شمشه و کلافها و آثار باقی مانده ی مقرنس در ایوان غربی، طراحی و ترسیم گردید. بررسی اسناد و تصاویر باقی مانده از گذشته علاوه بر شناسایی عوامل مخل در بحث آسیب شناسی، کمک بسیار ارزنده ای نیز در جهت استخراج طرح اولیه به حساب آمدند.

مقرنس یکی از سنگین ترین و پیچیده ترین آرایه های معماری است و برای ساخت آن لازم است که طراح و استادکار قدرت و تجسم و شناخت کافی از مقرنس و مصالح مورد نیاز آن داشته باشد، در این پایان نامه برای رسیدن به این شناخت مراحل مختلفی طی شد. در ابتدا آشنایی مختصری از شهر ساوه و دوره های تاریخی و ساخت و سازهای مختلف در مسجد جامع ساوه لازم و ضروری بود. آشنایی با مقرنس و شناخت قدمت و تاریخچه این تزئین معماری برای رسیدن به ارزش تاریخی آن، مهم و غیر قابل انکار بود. در مبحث فن شناسی چگونگی شکل گیری ایوان غربی، تزئینات و دوره های مرمتی مورد بررسی قرار گرفت که هر یک از این تغییرات و تحولات بر روند تخریبی مقرنس ایوان غربی تاثیرات مثبت و یا منفی داشت. در مبحث آسیب شناسی عوامل مخل تاثیر گذار مورد بررسی قرار گرفت و پس از آرایه نقشه های آسیب شناسی و وضع موجود ایوان، در فصل حفاظت و مرمت با توجه به مبانی نظری مرمت چگونگی برخورد با آسیبها و راه جلوگیری از روند روبه رشد آنها مطرح و در نهایت طرح مقرنس ایوان غربی مسجد جامع ساوه از روی آثار برجای مانده استخراج و طراحی گردید.

در نهایت از اساتید ارجمند و استادان گرامیم از جمله، جناب آقای دکتر سامانیان و جناب آقای دکتر رازقی و جناب آقای مهندس قبادی تشکر ویژه داشته و از زحمات آنان سپاسگذاری می نمایم.

صغرانیک پورخشکرودی

شناخت

- ساوه
- وجه تسمیه نام شهر
- موقعیت شهر
- اقلیم ساوه
- تاریخچه و بررسی اسناد تاریخی
 - الف) ساوه
 - ب) مسجد
 - ج) تزیینات

ساوه

در قلب ایران سرزمینی است که از شمال به ری و قزوین و از جنوب به اصفهان و از غرب به همدان محدود می شود حد فاصل این چهار شهر، سرزمین نیمه کوهستانی و نیمه کویری قرار گرفته که از دیر باز به دلیل رونق فرهنگی و رواج دانش کانون های پرورش و تربیت دانشمندان و بزرگان بوده است. و ساوه به عنوان یکی از شهرهای مهم این استان همواره از غنای فرهنگی و هنری ممتازی برخوردار بوده است. مجموعه آثار و میراث تاریخی از قبیل ظروف بسیار زیبا و ارزنده مینایی و قلمکار و بناهای ممتاز مانند مساجد، مدارس، کاروان سراها، بقاع و اماکن متبرکه، آب انبارها، حمام ها، بازارها ... گواهی بر رونق فرهنگی این شهر می باشد. شهر ساوه همواره به عنوان یک مرکز واسطه ای میان ولایات ری و همدان، اصفهان، آذربایجان و گیلان عمل کرده است.

وجه تسمیه نام شهر:

الف. در لغتنامه دهخدا ساوه یعنی خرده های زر و طلا و این امر به خاطر کشاورزی پرثمر آن بوده است.

ب. ساوه مخفف سه آوه یعنی سه کوره آجرپزی میباشد که در ابتدای تشکیل شهر وجود داشته است.

ج. ساوه مخفف سه قنات و آوه مخفف آب می باشد.

د. ساوه نام پهلوانی است تورانی که در شاهنامه از آن یاد شده است.

"در میان سیاحان اروپایی، مارکوپولو اشاراتی راجع به ساوه (سبا) دارد." (منورسکی، ۱۳۶۹، ص ۷۰)

التاریوس در اوایل ماه اوت ۱۶۳۷ برابر با ۱۰۴۳ ه ق از طریق اردبیل، سلطانیه، ساوه، قم به اصفهان پایتخت

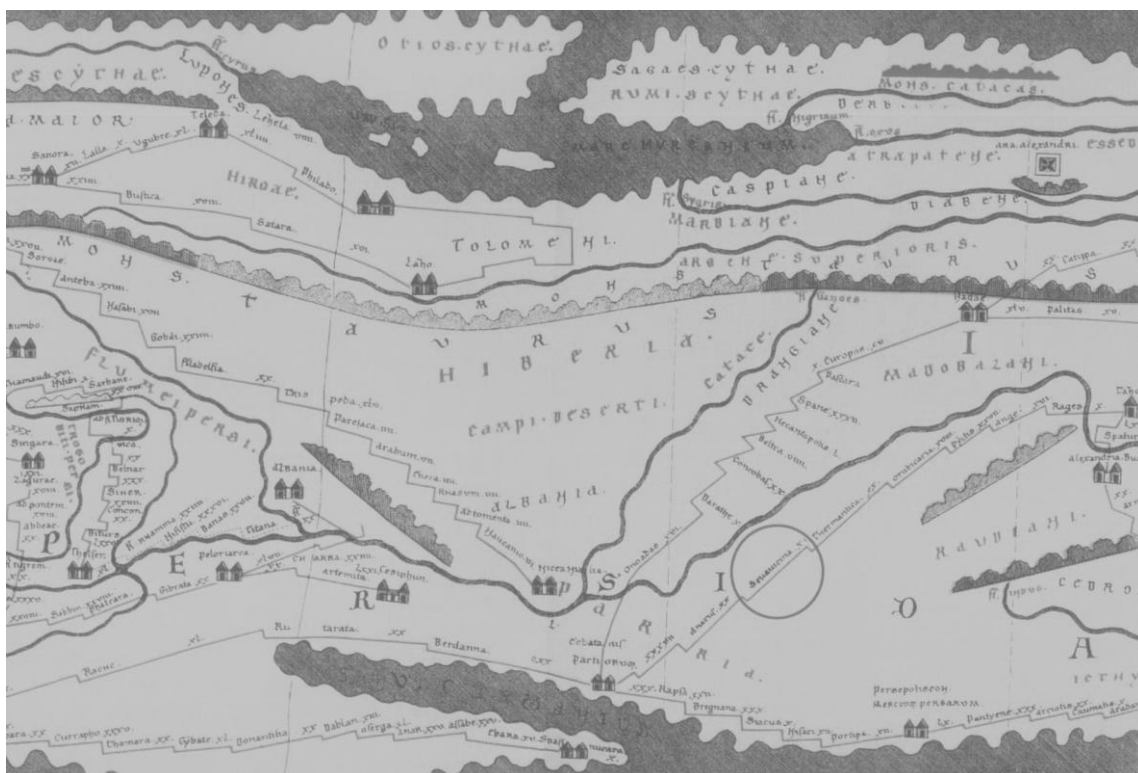
ایران (در آن زمان) وارد شد. آدم التاریوس تصویری دارد از شهر ساوه که آن مربوط می شود به سده

هفدهم میلادی که در آن شهر ساوه را با حروف آلمانی SABA نمایش داده است. (اولتاریوس، ۱۳۶۳، ص ۱۶۱)

تصویر ۱- ساوه ۱۶۳۷-۱۶۳۸م (اطلس نقشه های تاریخی ایران-آدام اولتاریوس)

«این شهر باستانی باز مانده از دوران ساسانی و پیش از آن می باشد. وجود تپه باستانی آسیاباد (اسیر آباد) در مجاورت شهر، امامزاده سید اسحاق، قلعه ی بسیار بزرگ دوران ساسانی با آثار برج و بارو، هم چنین تپه ها و محوطه های تاریخی در پیرامون شهر و مانند تپه باستانی هریسان، آوه و ... نشانگر قدمت این شهر می باشد. ساوه در روزگار پارتیان بانام سواکینه یکی از منازل مهم میان راهی بوده است. در سده هفتم قبل از میلاد ساوه یکی از دهدژها و منازل سرزمین ماد به شمار می رفته است.» (ذکایی، ۱۳۶۹، ۵)

تصویر ۲- لوحه پتوئینگرایا به زبان یونانی - راه ساوه به ری (اولناریوس، ۱۳۶۳، ۱۶۱)

موقعیت شهر

شهر ساوه در ۵۰ دقیقه و ۱۸ درجه طول شرقی و ۳۵ درجه و یک دقیقه عرض شمالی، در فاصله ۱۴۴ کیلومتری جنوب غربی تهران، سر راه تهران- همدان، تهران- اصفهان، قزوین و زنجان به قم، گلستان، اصفهان، در ارتفاع ۹۹۰ تا ۱۰۱۵ متر از سطح دریاد شمال دشت ساوه واقع شده است. (سالنامه آماری استان

مرکزی، ۸۶، ۲۴)

تصویر ۴- استان اراک

تصویر ۳- شهرستان ساوه

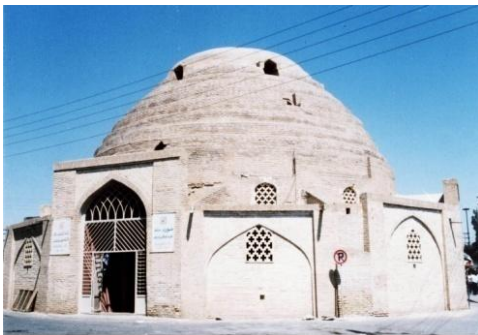
اقلیم ساوه

اقلیم ساوه بر اساس تقسیم بندی اقلیمی ایران، به نام اقلیم نیمه خشک با تابستان های گرم و زمستان های کمی سرد نام گذاری شده است. ویژگی این اقلیم، ریزش جوی سالانه ناچیز (۲۰۰ میلیمتر) و بالا بودن متوسط دمای سالیانه، نسبت به سایر نواحی و مناطق اطراف، مانند تهران، همدان، تفرش، خرقان و ... می باشد. میانگین دمای شهر ساوه در دماهای تیر تا مرداد $31/5$ درجه سانتیگراد است و میانگین دمای سردترین ماه سال دی و بهمن ماه، حدود $3/5$ درجه سانتیگراد می باشد. ساوه در حاشیه کویر قم قرار گرفته و دارای هقلیم خشن کویری می باشد. این شهر زمانی از خشک سالیهای پی در پی و وقوع طوفانهای شن و زمانی زمستانهای سهمگین و نزول برف زیاد در رنج بوده است. شدت گرمای هوا در تابستان گاه به بیش از 44° درجه می رسد و این در حالی است که شدت سرمای زمستان در بعضی سالها به -9 درجه نیز رسیده است. نوسان سالیانه دما غالباً بیش از 45 درجه بوده و در شبانه روز همواره بیش از 15 درجه است. احتمال وقوع یخبندان در بیش از سه ماه از سال وجود دارد که با وزش بادهای سرد و سوزناک از سمت غرب تشدید می شود. گرمای خشک و شدید تابستان نیز با وقوع بادهای تند و سوزان و گاه همراه با غبار تشدید می یابد. در شرایطی چنین سخت سکونت انسان سخت به نظر می رسد، در حالی که شاهد وجود شهری باستانی به نام ساوه هستیم که طی بیش از هزار سال با این اوضاع مبارزه کرده و سربلند و استوار به زندگی خود ادامه داده است.

محور فرهنگی شهر ساوه

قرار گرفتن آثار و ابنیه با ارزش تاریخی فرهنگی در جنوب و جنوب شرقی شهر ساوه باعث گردید که این منطقه بعنوان محور فرهنگی شهر انتخاب گردد. بعد از گذر از مسجد جامع، بعنوان یک مرکز مهم در منطقه بسمت بالای خیابان سلمان ساوجی حرکت کرده و در مرکز شهر به بازار سرپوشیده صفوی می رسد. بناهای واقع در مسیر محور فرهنگی ساوه عبارت اند:

امام زاده سید اسحاق که در ضلع جنوب شرقی شهر ساوه قرار گرفته و قدمت آن مربوط به دوره ایلخانی میباشد. در طول مسیر جاده بین امامزاده سید اسحاق تا مجموعه تاریخی مسجد جامع، امامزاده های سید بشیر در سمت چپ جاده و شاهزاده حسین در سمت راست جاده قرار دارد. این بنا متعلق به دوران صفویه بوده و آب انبار بزرگی در کنارش ساخته شده است. خندق و دیوار قدیمی شهر که در محدوده حریم مسجد جامع قرار گرفته با گل جبه اجرا شده است و در حال حاضر قسمت هایی از آن پابرجاست.

تصویر ۶- چهارسوق ساوه

تصویر ۵- مناره مسجد جامع

زیباترین و برگزیده ترین بنا موجود در این مجموعه مسجد جامع ساوه می باشد که باعث چرخش محور به سمت شمال می گردد. در این مجموعه عناصری از قبیل آب انبار، مناره آجری، مجموعه مسجد و قسمت هایی از دیوار اصلی شهر قرار گرفته است. و بنای تاریخی گنبد چهارسوق که متعلق به دوران صفویه بوده و نشان هایی از امتداد بازار قدیمی در آن دیده میشود. در ضلع شمالی گنبد چهارسوق آب انبار قدیمی واقع شده که متعلق به سال ۱۲۸۰ هجری قمری است.

تصویر ۷- عکس هوایی، امامزاده سید اسحاق و تپه اسیر آباد (سازمان نقشه برداری کشور)

تاریخچه و بررسی اسناد تاریخی

الف) ساوه

منطقه شهری ساوه در طول سده های اسلامی دارای کارکرد و نقش های متنوع و متعددی بوده است. مهمترین این کارکرد و نقش ها به شرح زیر می باشند: نقش تجاری، نقش خدماتی، نقش اداری، نقش نظامی، نقش صنعتی، نقش تولید کشاورزی، نقش مذهبی و فرهنگی. با وجود آن که ساوه ایفاگر نقش های فوق بوده است، اما در برخی برجه ها براساس مقتضیات و الزامات مربوط به رویدادها و حوادث تاریخی شاهد انطباق یا تغییر نقش شهر با توجه به مقتضیات مذکور می باشیم. به عنوان مثال در روزگار سلجوقیان، ساوه دارای عمل کردها و کارکردهای متنوع و گسترده ای بوده، درحالیکه در دوره تیموری و آق قویونلو نقش کشاورزی و صنعت شهر دارای عمل کرد بیشتری است.

شهر از آغاز اسلام تا امروز

لوحه موسوم به «پئوتینگرایا» مربوط به دوره سلوکی یعنی از زمان آنتیوخوس سوم (۲۲۳ تا ۱۸۷ ق.م) که اول بار ویلهم توماشک اتریشی در کتاب جغرافیای تاریخی ایران آن را معرفی کرده و به زبان یونانی است، این لوحه شامل اسامی بلاد و قرای مسالک ایران با ذکر مسافتات میان آنهاست. در قسمتی از این لوحه، در ضمن یادکرد منازل و مراحل ایالت پهل/فهل=مادستان از ساوه هم نام برده شده است. (ذکایی، ۱۳۸۶، ۶) این مطلب نشان از این دارد که ساوه دست کم ۲۲۰۰ تا ۲۳۰۰ سال قدمت دارد.

روایت مشهور خشک شدن دریاچه ساوه همزمان با زلزله ایوان کسری و فروریختن چهارده کنگره آن و خاموش شدن آتشکده پارس، هنگام تولد رسول اکرم (ص) یکی دیگر از اسناد خبری ساوه در آغاز دوره اسلامی است. (مینورسکی، ۱۳۶۹، ۱۸۱)

آگاهی های مادر باره شهر ساوه بیشتر از قرن دوم هجری به بعد می باشد. ورود حضرت معصومه علیه السلام به ساوه در سفرشان به سوی خراسان و بیمار شدن ایشان در ساوه در شمار نخستین رویدادهایی است که از دوران اسلامی درباره این شهر به ما رسیده است. (گروسی، ۱۳۷۶، ۴۸۳)

گسترش خلافت اسلامی تamerزهای چین، اجرای مراسم و مناسک حج، حمل و نقل کاروان های حامل حاجیان و کاروان های حامل کالا و آبادانی راه ابریشم که از ساوه می گذشت به توسعه شهر ساوه در سده های نخستین اسلامی کمک فراوانی کرده است. مقدسی در احسن التقاسیم می گوید: (مقدسی، ۵۸۵) «ساوه بارو دارد، گرمابه های آن زیبا و نیکو، نان آن خوب و آبهدار شهر روان است مسجد جامع برکنار راه قرار دارد و از بازار به دور است.» ابن حوقل، از نقشها و کارکردهای شهر ساوه در این روزگار را کاروان داری و پرورش شتر و حیوانات بارکش می داند که برای حمل و نقل بار و کالا و مسافر مهم بوده است و ساوجیان تا ماورالنهر برای حمل حجاج به مکه در رفت و آمد بوده اند و اینها مورد نیاز مسافرین و زائرین مکه بوده است. (ابن حوقل، ۱۰۱، ۱۳۴۰) سفالگری و پارچه بافی از ویژگی های صنایع کارگاهی در این دوره به شما می

رفته، بیرون حصار و باروی شهر را باغستان ها و مزارع فرا گرفته بودند. بررسیهای پوپ نه تنها نمونه های برجسته ظروف زرین فام، بلکه وجود کوره های متعدد سفالگری را در این شهر نشان می دهد. در مرکز شهر، کهندژ یا قلعه شهر قرار داشته است و اقشار اجتماعی شهر در محلات مختلف آن ساکن بوده اند. دهقانان و کشاورزان در محلات جنوبی، تجار و بازاریان در اطراف بازار و مسجد جامع، پیشه وران و صاحبان حرف در میانه این دو استقرار داشته اند. احتمالاً تعدادی از کاروان سراها و بخشی از محلات شهر در بیرون یا در بطن شهر قرار داشته است. از این دوران مسجدی باقی مانده که جلوی رواق خشتی آن دیوارهای آجری کشیده اند که بعد ها آن را با نقوش مهری تزئین نمودند. طاق های هلالی را استحکام بخشیده و چندین محراب گچی در ضلع جنوبی و شمالی بر روی ستون های رواق ها ساختند. در این زمان گنبد خانه ای را در جنوب مسجد بنامی نهند و در ایوان جنوبی مقرنس زیبایی می سازند و در سال ۵۰۴ هـ. ق در ضلع شمال شرقی مناره آجری زیبایی بنامی نهند. رونق و آبادانی شهر ساوه در روزگار سلجوقیان به اوج خود می رسد. در این روزگار تا دوره خوارزمشاهیان بسیاری از وزرای سلجوقی و خوارزمشاهی ساوجی بوده اند که هر کدام به نوبه خود به آبادی و ایجاد بناهای شهری افزوده اند. توصیف زکریا قزوینی در اوایل قرن هفتم هجری و اندکی قبل از هجوم مغولان به این شهر وصفی است روشن، دقیق و گویا از ساوه دوران سلجوقی: «ساوه شهری است نیکو با محصولات و میوه ها و آب و درخت بسیار. در زمینی دارای شیب واقع شده ... مردم ساوه در خوش رویی، زیبایی، سلامت طبع، شعر شناسی و موسیقی دانی و خوش خوانی زبان زد هستند، این وضع در میان تمامی ساوجیان حتی زنان و کودکان نیز عمومیت دارد. در این شهر رباطها، مدرسه ها و بیمارستان های دایری وجود دارد طاق، ایوان مسجد جامع آن همانند ایوان کسری بسیار، رفیع و باشکوه است. در دو سوی آن دو مناره بسیار بلند و افراشته قرار دارد که از غایت بلندی در هیچ شهر و ولایتی مانند ندارد. در میان مسجد جامع آن، کتابخانه ای است منسوب به ابوطاهر خاتونی، که تمامی کتاب های معتبر زمان او با اشیاء نادری از خطوط و اصطراب و کرات (آلات نجومی) در آن گردآوری شده است ...» (قزوینی، ۱۳۶۶، ۳۴۸)

«در روزگار خوارزمشاهیان نیز ساوجیان مشاغل عمده دیوانی دولت خوارزمشاهی را عهده دار بوده اند. ساوه در جریان حمله خانمان برانداز مغول در قرن هفتم هجری صدمه و آسیب سنگینی و فراوانی میبیند.» (جوینی، ۱۹۶۵، ۱۲۳)

یاقوت حموی می نویسد: «در سال ۶۱۷ هـ. ق تاتارها شهر را ویران ساخته و ساکنان آن را از دم تیغ گذراندند و قتل عام کردند. در این شهر کتابخانه ای بود که در سراسر گیتی از آن بزرگتر نبود، به من گفتند که تاتارها آن را سوزاندند.» (حموی، ۱۳۴۷، ۲۴) «ساوه در دوره ایلخانان بابنیه فرهنگی و علمی به جای مانده، به حیات خود ادامه می دهد. ساوجیان در این روزگار نیز همچنان در رأس مقامات و مناصب دیوانی دولت ایلخانی قرار می گیرند. خواجه ظهردین ساوجی یکی از وزیران غازان خان مغول

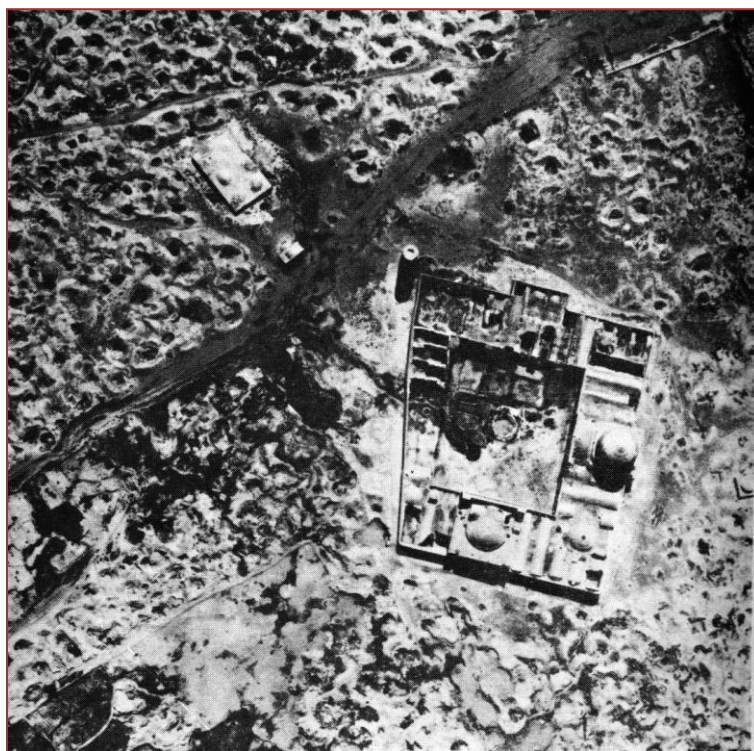
حصار شهر را تعمیر می کنند این حصار حدود ۶۲۵۰ متر طول داشته است. (کرمانی، ۱۳۶۴، ۱۳۶) ایوان غربی مسجد جامع در این زمان ساخته شد دهانه این ایوان زیبا یازده متر می باشد و دارای گچبری بسیار گسترده و زیبایی است قسمت اعظم آن در حال حاضر در زیر اندود گچی دوره صفویه مدفون شده است.

«دوران صفوی، مصادف است با استقرار حکومت مرکزی و توسعه قزوین و اصفهان به عنوان دو پایتخت دولت صفویه. در این دوران بلوکات ساوه، یکی از قلمروهای استقرار ایلات وابسته به نهاد حکومت صفویه (قزلباشها و شاهسونها) می گردد. ساوه به علت موقعیت مهم سرراهی، مجدداً مورد توجه قرار می گیرد. ایجاد کاروانسراها و رباط های میان راه اصفهان و کاشان به قزوین و تبریز به رونق مجدد ساوه می انجامد. تعمیر مسجد جامع ساوه و احداث مسجد جدید میدان سرخ، توسط شاه اسماعیل صفوی (۹۰۷-۹۳۰ ه ق) در نیمه اول قرن دهم هجری از نشانه های این توجه می باشد. احداث بازار سرپوشیده ساوه در این دوره حاکی از آن است که حکومت صفوی قصد دادن نقش بازرگانی و مبادلاتی به ساوه و تکمیل شبکه وسیع تجارت میان اصفهان، قزوین، همدان، زنجان و... را داشته است.» (گروسی، ۱۳۷۶، ۴۸۴) شاردن، ساوه را در روزگار شاه عباس چنین دیده است: «در ساوه شهر بزرگی است ... محیط این بلده بالغ بر دو میل است و دور تا دور آن را دیواری کشیده اند ولی به هیچ وجه کثیرالنفوس نمی باشند. به طوریکه به استثنای مرکز شهر، بقیه محلات مخروبه و غیر مسکونی است، سور و باروی شهر نیز چندان خوب نگهداری نمی شود و هیچ گونه آثار شایان توجهی در اطراف و اکناف مشاهده نمی گردد. اراضی این بلده به طور کلی خشک و سزار است چنان که تمام محصولات، فقط به نیروی کار و کوشش و تدبیر و هنر و صنعت به دست می آید.» (شاردن، ۶۸، ۱۳۵۰) «رویدادهای اوایل دوره صفویه وضع حکومت مرکزی، تاخت و تاز قبایل و ایلات و تضاد آنان با جامعه شهرنشین و ده نشین، رویدادهای ناشی از جنگ های ایران و عثمانی و فتنه افغان، آسیب های جدی و فراوانی به رشد و توسعه شهر وارد ساخت.» (کارری، ۱۳۴۸، ۵۰)

«در روزگار زندیه با احداث بنای معروف چهارسو، سعی در احیای مجدد بازرگانی شهر می شود. در فاصله پایان روزگار صفویه تا قاجاریه، شهر در تسلط حکام وابسته به گروه های ایلی پر نفوذ ناحیه، مانند خلیج ها قرار می گیرد. از معتبرترین حکام خلیج، عبدالغفار خان خلیج است که هنوز آب انبار و محله ای در ساوه به نام او است. با توسعه یافتن و پایتخت شدن تهران از اهمیت ساوه کاسته شد و از میانه دوره قاجاریه مهاجرت شهروندان ساوه ای به تهران (دارالخلافه) آغاز گردید به طوری که جمعیت شهر در سال ۱۸۴۰ م (۱۲۵۵ ه. ق) حدود ۲۵۰۰ نفر بوده است.» (گروسی، ۱۳۷۶، ۴۸۴) در سفرنامه اوژن فلاندن آمده است: «از پیک به ساوه رفتیم که شهر کوچکی است ولیکن در اثر داشتن چندین خرابه قدیمی شایان اهمیت است. مسجدی دارد که از کاشیهای الوان و زیبا و حواشی خط کوفی تزئین گشته و مناره مسجد واژگون گردیده که باعث تأسف است معلوم گشت که از چند قرن پیش این شهر از آبادانی

بدور مانده است.) (فلاندن، ۱۳۵۶، ۱۲۲) «سال ۱۲۷۲ ه. ق در ساوه انقلاب هوایی فوق العاده شد رعد و برق نمودار و باران طوری بارید که در نیم ساعت سیل عظیمی برخاست و یک صد و پنجاه باب خانه را در خود ساوه خراب کرد و بسیار خانه ها نیز از سیلاب پر شد.» (اعتماد السلطنه، ۱۲۵۰، ۱۳۶۷)

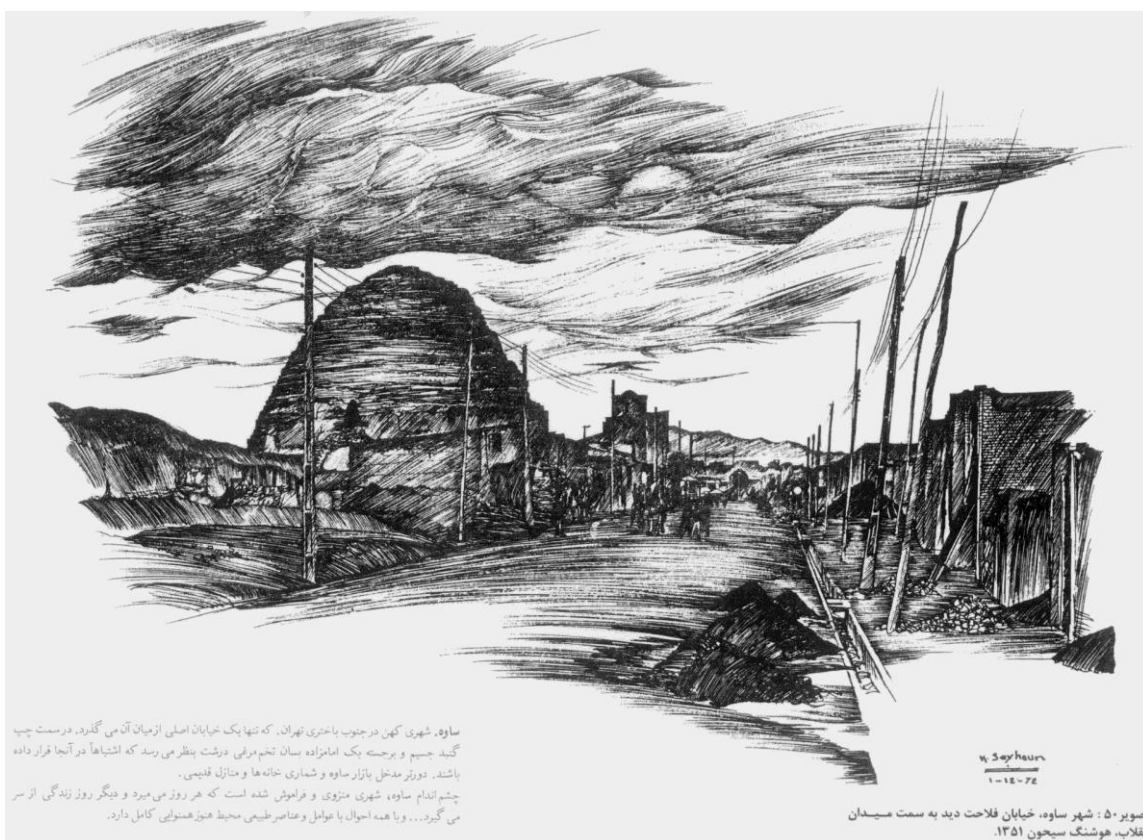
«ساوه یکی از شهرهای قدیمی بوده و در اطراف آن خرابه ها و آثار قدیمه دیده می شود. و حفریاتی نیز در آن نموده و اشیایی هم یافته اند. جغرافیون قدیم از مساجد و ابنیه آن تعریف کرده اند. ولی شهر در ۱۷۰۶ ه. ق توسط مغول غارت و کتابخانه آن را که یکی از بزرگترین کتابخانه های دنیا و اسطرلاب و آلات نجومی بوده آتش زدند. در ساوه افزون بر مسجدی که داخل شهر می باشد، مسجد قدیمی دیگری نیز با اسم مسجد جامع خارج از شهر هست که فعلا قسمتی از آن خراب شده و بعضی خطوط و گچبریهای قیمتی و اعلی را بسرقت برده اند. در خارج مسجد مذکور یک گلدسته قدیمی نیز وجود دارد که آجرهای اطراف پایه آنرا خراب کرده اند...» (مسعودخان، ۱۳۱۱، ۹)

تصویر ۸- مسجد جامع ساوه (اریک، ف. اشمیت، ۱۳۷۶، ۹۳)

تصویر ۹- عکس هوایی شهر ساوه به سال ۱۳۳۵ خورشیدی- مسجد جامع ساوه (سازمان نقشه برداری)

ساوه. شهری کهن در جنوب باختری تهران. که تنها یک خیابان اصلی از میان آن می گذرد. درست چپ گند جسیم و برجسته یک امامزاده سان تخم مرغی درشت بنظر می رسد که اشتهاها در آنجا قرار داده باشند. دوزخ مدخل بازار ساوه و شماری خانه ها و منازل قلمی.
چشم اندام ساوه، شهری منزوی و فراموش شده است که هر روز می میرد و دیگر روز زندگی از سر می گیرد... و یا همه احوال با عوامل و عناصر طبیعی محیط هنوزهنوایی کامل دارد.

Sayhoun
1-18-72

تصویر ۵۰: شهر ساوه، خیابان فلاح دید به سمت میدان انقلاب، هوشنگ سیحون ۱۳۵۱.

تصویر ۱۰- شهر ساوه (هوشنگ سیحون، ۱۳۵۱)

ب) مسجد

با ورود مسلمانان به ایران و وارد شدن تمامی ارزشهای راستین الهی به این مرز و بوم، تار و پود جامعه طبقاتی ساسانی یکباره بهم ریخت و طرحی نو برای زندگی و حیات آدمیان پی ریزی شد. احتیاج به فضاهای عبادی سیاسی نماز جماعت و جمعه مسلمانان را واداشت تا به ساختن اولین مساجد در ایران اسلامی اقدام کنند. به طور کلی سیر تحول مساجد در ایران از این تاریخ سه طریق زیررطی میکند:

الف- ساخت مساجد با سبک واسلوب و شیوه مساجد اولیه مسلمانان در سرزمین عربستان.

ب- تبدیل و تغییر اماکن مذهبی دوران جاهلیت و بازسازی آنها (در صورت امکان) به صورت معماری مساجد اسلامی.

ج- شروع حرکت مستقلانه معماری اسلامی.

مساجد زیادی به پیروی از سبک و شیوه عربی در ایران ساخته شد، تقلید از سبک عربی بیشتر در ارتباط با مسائل اقلیمی صورت گرفته است. در معماری مساجد که دهانه های بزرگ و فضای تالارها به پوشش نیاز داشت، تقلید از شیوه عربی از نظر کاربری و اقتصادی صرفه بیشتری داشت مانع بنای اولیه مساجد جامع ساوه، ابرقو و قسمتی از مسجد جامع اصفهان نیز نمونه های دیگری از معماری سبک عربی ایران می باشند. این مساجد علی رقم دارا بودن ابعاد مختلف، همه از یک نوع هستند و خصوصیت های مشترکی دارند. همه دارای ناوی اصلی در قسمت شبستان رو به قبله می باشند. این ناو، بین ناوهای دیگر قرار دارد و محراب و منبر را در میان می گیرد. حیاط مرکزی اغلب مربع شکل است. وجود دروازه های ساده در حیاط از اسلوب مساجد کوفه پیروی میکند و شیوه معماری آن مساجد را تداعی می کند. کف بسیاری از مساجد کهن کف سازی واقعی نشده، بلکه کف آنها با خاک کوبیده، سفت شده است و معمولاً روی آن را با فرش یا بوریا می پوشانند.

مسجد جامع ساوه

یکی از مهمترین و ارزشمندترین بناهای تلویخی ایران، مسجد جامع ساوه است که همانند دایره المعارفی از معماری اسلامی ایران بشمار می آید. در مسجد جامع ساوه چهار دوره اساسی را می توان بصورت کاملاً آشکاری ملاحظه نمود: از سال ۱۳۴۸ تا کنون بر اساس بررسی های باستانشناسی نتایج اندک ولی باارزشی بدست آمده است که می تواند در شناخت دوره های تاریخی مسجد کمک بزرگی باشد. بنای باقی مانده کنونی مربوط به دوره صفویه است ولی می توان از دوره قاجار هم نشانه هایی در جا جای مسجد یافت. مطالعات نشان می دهد در مسجد جامع ساوه دوره های آل بویه، سلجوقی، ایلخانی و صفوی را بصورت کاملاً مشخص می توان از هم تفکیک نمود. مسجد اولیه مربوط به آل بویه بود و گنبد خانه و مناره مسجد مربوط به دوره سلجوقی می باشد ایوان غربی و آرایه های آن مربوط به دوره

ایلخانی اسرت و در نهایت تغییر و تحولات انجام پذیرفت در سرتاسر مسجد و انسجام تزئینات آن مربوط به دوره صفویه است. در دروه قاجار تغییرات و تعمیرات اندکی در ضلع جنوبی انجام پذیرفته است.

۱- دوره اول (آل بویه) مسجد اولیه:

طرح مسجد اولیه، ساده و به صورت شبستانی ستوندار بوده که در آن فضاهاى پوشش دار (شبستان ها) حول محور یک صحن مرکزی چهار گوش ساخته شده است. در این طرح، جبهه شرقی، ۸ دهانه (ناو)، شبستان غربی ۷ دهانه و شبستان شمالی ۹ دهانه به سمت صحن داشته اند. کوچکترین دهانه، در جبهه شرقی به عرض ۳/۲۰ و پهن ترین دهانه یا ناو، در جبهه غربی صحن به پهنای ۴/۴۸ متر می باشد. در هر جبهه از مسجد، ردیف ستون های موازی که عمود بر محور صحن اند، امکان برقراری پوشش را میسر نموده اند. در شرق، غرب و جنوب مسجد اولیه، هر ردیف از ستون های موازی، از سه ستون شکل گرفته و دیوار انتهایی مسجد، جایگزین ستون چهارم شده ان د. در چنین طرحی، هیچ یک از فضاها، از یکدیگر متمایز نیستند. حتی در جبهه قبله، به عکس بناهایی چون عتیق یزد ، جامع فهرج، جامع اصفهان و ... که فرد بودن تعداد دهانه های سمت قبله سبب گردیده که محراب در دهانه میانی و در محور تقارن بنا قرار گیرد، در اینجا زوج بودن تعداد دهانه ها سمت صحن، وجود محور تقارن مفروض بنا را نفی می کند. با این حال، امتداد ردیف ستون های شبستان جنوبی، موازی محور قبله است، چنان که در ادوار متعدد ساختمان، هیچ گونه کوششی در جهت اصلاح محور قبله مشاهده نمی شود و آهنگ قرار گیری ساختمان های جدید و محل قرار گیری محراب ها منطبق با مسجد اولیه و در راستای محور قبله در نظر گرفت ه شده است. راستای قرار گیری طاق آهنگ ها در هر جبهه، عمود بر محور لبه صحن به اجرا درآمده است . ورودی اصلی مسجد اولیه، در جبهه غربی حصار خشتی - که دور بنا را فرامی گرفته - جا سازی شده بود و احتمالاً دو مدخل دیگر در جنوب و شمال داشته است. نمای داخلی شبستان ها در مسجد اولیه با اندودی از سیم گل پوشیده شده بود. بر روی این اندود، لایه نازک سفید رنگی که احتمالاً دارای ترکیبات آهکی است قرار داشته و کلیه لبه های عمودی چهار گوشه ستون ها و لبه قوس ها با ابزار مدوری که شکل آن یک چها رم از محیط دایره است، آرایش گردیده است. گلیویی های شبستان ها با نقوش تزییری پوشیده شده است که بخشی از طرح ها گل و بوته اسلیمی به رنگ لاجوردی و اخروی بر زمینه سفید رنگ در دیوار انتهایی مسجد بر جای مانده است . قسمت دیگر تزئینات در ردیف گیلویی شبستان های مسجد جامع، کتیبه هایی است که به خط کوفی نوشته شده اند. قدیمی ترین این کتیبه ها که از محل جزهای طبقه فوقانی ایوان غربی به دست آمده ، به نظر می رسد که مربوط به اواخر قرن چهارم هجری باشد . کتیبه دیگری در محل گلیویی طاق آهنگ پوشش مسجد اولیه در موقعیت طبقه فوقانی ردیف ستون های جنوبی ایوان غربی مسجد بر جای مانده که شامل آیات قرآنی به خط کوفی تزیینی و متعلق به دوره سلجوقی است. با توجه به آثار بر جای مانده از مسجد اولیه به نظر می رسد که دوره ها ی مختلف ساختمانی در آن وجود داشته است. از بنای اولیه مسجد، مناره ای مربوط به دوره سلجوقی بر جای ماند ه که امروز خارج از بنای مسجد و به صورت منفرد قرار دارد. این مناره در حال حاضر ۱۴ متر ارتفاع دارد و معلوم است که در گذشته، بخش فوقانی آن ویران شده است. قطر مناره، ۳/۵ متر است و در ارتفاع ۴ متری ورودی راه پله داخلی قرار دارد. ساقه مناره از مدخل راه پله به پایین، در اثر تعمیرات صورت گرفته ساده ، ولی از آن به بالا